

Ботнаренко Ірина Анатоліївна,
старший науковий співробітник наукової
лабораторії з проблем протидії злочинності
навчально-наукового інституту № 1
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОМУНІКАЦІЇ СЛІДЧОГО З ДИТИНОЮ, ПОТЕРПІЛОЮ ВІД ЗЛОЧИНУ, ПОВ'ЯЗАНОГО ІЗ СЕКСУАЛЬНОЮ ЕКСПЛУАТАЦІЄЮ

Насильницька експлуатація дітей – надзвичайно складна та багатогранна проблема, що потребує таких же системних та комплексних шляхів (підходів) до її вирішення. Тому під час розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі пов'язаних з сексуальною експлуатацією дитини, у практичній діяльності слідчих виникає чимало проблемних питань, що стосуються провадження за участю цієї найменш захищеної категорії населення. Зокрема, під час взаємодії сторони обвинувачення з неповнолітніми, орієнтованою на отримання правдивої і надійної інформації щодо обставин вчиненого злочину, необхідне точне і неухильне дотримання як прав та свобод дитини, так і визначених законом правил та процедур. А, зважаючи на недостатньо сформовані особливості фізичного та розумового розвитку дитини та специфічну сферу суспільних відносин (інтимні відносини), яким протиправним діянням заподіяно шкоду, практика розслідування зазначених кримінальних проваджень вимагає урахування цілого спектру різноманітних умов та визначення науково обґрунтованих рекомендацій в частині урахування вікових (індивідуальних) особливостей неповнолітніх осіб з метою отримання від них найповніших та найбільш правдивих показань під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. Відповідно, процес налагодження психологічного контакту з неповнолітнім потерпілим потребує від слідчого чималих зусиль для активізації бажання неповнолітнього підтримувати процес спілкування, а також об'єктивності та неупередженості при оцінці фактів та вчинків потерпілого.

Питанню особливостей та процедури проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх присвячена значна кількість наукових робіт провідних учених: В.П. Бахіна, В.К. Весельського, В.В. Гірука, В.А. Журавля, О.О. Закатова, Н.С. Карпова, В.С. Комаркова, Я.В. Комісарова, В.О. Коновалової, Л.М. Корнеєва, В.С. Кузьмічова, Є.Д. Лук'яничкова, М.І. Порубова, К.О. Чаплинського, Л.Д. Удалової, В.Ю. Шепітька та інших. Загалом, проблематиці розслідування кримінальних правопорушень, де потерпілою особою є дитина, присвячено велику кількість наукових робіт, водночас цілий ряд питань,

пов'язаних зі специфікою провадження за участю цієї категорії учасників кримінального процесу, залишається складним для дослідження. Зокрема, належне розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з сексуальною експлуатацією дітей, вимагає безумовного урахування психології неповнолітніх, що, у свою чергу, вимагає застосування слідчим особливих тактичних прийомів, а також забезпечення безпеки та дотримання «приватності» при вчиненні процесуальних дій.

Одним з міжнародних нормативно-правових документів, де найбільш детально визначаються вимоги до захисту дитини у кримінальному процесі, є Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р.), яка була ратифікована Верховною Радою України і набула чинності з 1 грудня 2012 р.

У ст. 35 даної конвенції закріплено положення, що кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення прав дитини і по можливості повинна зробити все, що б не травмувати психіку дитини. У зазначеній статті йдеться про проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки; у разі необхідності – проведення опитування у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні; з дитиною має спілкуватися особа, спеціально для цього підготовлена. Пунктом «ф» ч. 1 ст. 35 указаної Конвенції передбачено можливість супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше [1].

Конституція України та положення Кримінально-процесуального кодексу України передбачають моральні засади слідчих (розшукових) дій. Так, у ст. 28 Конституції України зазначено: «Кожен має право на повагу його гідності. Ніхто не може підлягати тортурам, жорстокому, нелюдському або принижуючому його гідність поведженню чи покаранню». У КПК України забороняються насильство та погрози, дії, що принижують гідність учасників слідчих дій або загрожують їх здоров'ю та життю (ст.ст. 22, 194 та інші). Слідчому необхідно пам'ятати, що морально-психологічний стан неповнолітніх потерпілих від злочинів, пов'язаних з сексуальною експлуатацією, досить часто може змінюватися. В пам'яті потерпілих зберігаються пережиті ними хвилювання, страх, жах, біль, відчай, розгубленість, душевний неспокій, фізичні страждання. Безумовно, що після вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з сексуальною експлуатацією, неповнолітній потерпілий може бути психологічно не готовим до проведення слідчих (розшукових) дій, а перебування у стресовому стані ставить під сумнів ефективність та доцільність їх проведення. Тому, як зазначають Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська, Т. Цюман, від початку контакту з малолітньою чи неповнолітньою особою необхідно пам'ятати про необхідність побудови правильних відносин з нею,

приспосовування мови до її рівня розвитку і створення безпечної для неї атмосфери [2, с. 87]. Слідчий повинен пам'ятати, що неповнолітній потерпілий – це, передусім, дитина, що має відповідні особливості, обумовлені віковим розвитком, та потрапила у складні обставини. Відповідно, тактика комунікації повинна будуватися з урахуванням їх морально-психологічного стану, індивідуальних особливостей поведінки та рис характеру, а також орієнтацією на створення дружніх та довірчих відносин.

Відмітимо фактори, які перешкоджають налагодженню співробітництва неповнолітнього потерпілого зі слідчим, зокрема: а) побоювання утвердження в думці близьких осіб або свого оточення як кримінальної або аморальної особистості; б) відчуття сорому, що викликане специфікою інтимної сфери, яка виключає з тактичних та моральних міркувань обговорення сексуальних питань з третіми особами; в) стан стресу від отриманого психічного або фізичного насильства та захисна психологічна реакція від можливих моральних переживань; г) відчуття тривоги за свою особисту безпеку та безпеку близьких осіб, особливо у випадках погроз з боку трафікерів під час вербування та сексуальної експлуатації; д) поблажливе відношення до вербувальників або власників борделів, які надали можливість отримання доходу; е) побоювання попасти на офіційний облік в органи поліції як повія або жертва [3, с. 63].

Враховуючи ці та інші обставини, пов'язані зі специфікою злочинного діяння, в ході проведення відповідних слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього потерпілого від сексуальної експлуатації слідчий повинен дотримуватись правил тактовності, толерантності, виявляти уважність, пильність, чемність, співчуття переживанням, доброзичливість у спілкуванні. Мова слідчого повинна бути спокійною та не надто голосною. Ні за яких умов слідчий не повинен використовувати обман під час спілкування з неповнолітнім, не дивлячись, що правового закріплення питання про допустимість обману при розслідуванні кримінальних правопорушень не існує. Тональність мовлення, стверджує Є.Є. Шмерецький, має відповідати комунікативній ситуації, неприпустимими є недоречні посмішки, іронія, жартівливий тон [8].

Наприклад, в ході проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит потерпілого, на переконання В.В. Пясковського, бажано, щоб його здійснювала особа однієї статі з ним [4, с. 121]. Не заперечуємо таку позицію, однак вважаємо, що налагодженню психологічного контакту з потерпілим від злочину, зокрема, неповнолітнім, передусім, сприяють ділові та моральні якості фахівця. Науковець також наголошує, за фактом такого злочину, при можливості, необхідно, щоб один слідчий проводив досудове розслідування з початку і до кінця. Це має значення для встановлення взаємної довіри з потерпілими [4,

с. 122]. Ми повністю підтримуємо таку позицію, оскільки, на наш погляд, повна обізнаність у матеріалах кримінального провадження дозволить слідчому вірно та більш ефективно обрати лінію поведінки в ході проведення допиту та урахувати суттєві деталі та подробиці з тим, щоб якомога делікатніше і тактовніше провести спілкування з потерпілим, а також стимулювати його активність для надання інформації, необхідної та важливої для розслідування кримінального правопорушення.

Основні морально-етичні засади тактики слідчих (розшукових) дій сформулював М.О. Янковий. На переконання науковця, слідчий при провадженні слідчих (розшукових) дій може використовувати тактичні прийоми, які: не побудовані на обмані; не пов'язані з погрозою, шантажем, фізичним і психічним насиллям; не принижують гідність особи; не спонукають підозрюваного до аморальних вчинків; не експлуатують неосвіченість, культурну відсталість, забобони, марновірство учасників кримінального провадження; не базуються на використанні релігійних почуттів; не скеровані на розпал конфліктів між декількома підозрюваними [5]. Зазначених прийомів необхідно дотримуватися і під час взаємодії з неповнолітніми учасниками кримінального процесу.

Науковцями-правниками вироблено ряд правил, яких важливо дотримуватись під час спілкування з неповнолітнім, у тому числі потерпілим від насильницького злочину: а) якнайчастіше звертатися до неповнолітнього на його ім'я; б) створення безпечної атмосфери; в) збереження найкращих інтересів неповнолітнього, у тому числі збереження його психологічного та фізичного благополуччя; г) мова повинна бути проста і зрозуміла для дитини, а голос спокійний та чіткий; д) підтримання відповідного зорового контакту, але без надмірного та безперервного спостереження за неповнолітнім; часто проявляйте свою зацікавленість до дитини жестом (хитання голови) або інтонацією; е) не потрібно переривати розповідь дитини без потреби [6].

Важливим завданням, наголошують Л.С. Волинець, Л.П. Гурковська, І.В. Савчук, є створення навколо дитини особливо доброзичливої, позитивної, комунікативно емоційної атмосфери; забезпечити гарні побутові умови, змістовну й цікаву зайнятість дитини, залежно від її віку та інтересів. Важливо, щоб було все необхідне, що відволікає дитину від переживань і тривоги, яку вона постійно відчуває: іграшки, книги, настільні ігри (шахи, шашки, пазли, теніс), акваріум, приладдя для малювання, ліплення, цікаві головоломки, магнітофон (телевізор) тощо [7, с. 92].

Отже, морально-психологічні основи діяльності слідчого під час спілкування з дитиною, яка постраждала від злочину, пов'язаного з сексуальною експлуатацією, можна визначити як систему

загальноприйнятих моральних цінностей та заснованих на них моральних норм та принципів, незаперечних етичних установок слідчого, які, у поєднанні з нормами кримінального процесуального права, визначають коректність його поведінки по відношенню до дитини та дозволяють визначити припустиме і неприпустиме під час налагодження психологічного контакту, тим самим сприяючи належному дотриманню вимог правосуддя.

Список використаних джерел

1. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, ратифікована із заявами Законом № 4988-VI від 20.06.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927.

2. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: Метод. посіб. Автори-упоряд.: Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. К.: ФОП Клименко, 2015. 114 с.

3. Калининвич, Л. Н. Расследование преступлений, связанных с торговлей людьми в целях сексуальной эксплуатации. Калининвич Л. Н., Петко В. В., Петко Д. В. Мн. : «Бонем», 2005. 248 с.

4. Алексеев О. О. Розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. О. О. Алексеев, В. К. Весельський, В. В. Пяковський. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 320 с.

5. Янковий М. О. Морально-етичні засади тактики слідчих (розшукових) дій в світлі вимог нового КПК України. Юридичний бюлетень. Вип. 2. 2016. URL: file:///C:/Users/asus%20720/Downloads/ub_2016_2_18.pdf.

6. Сексуальне насильство щодо дитини: координація дій. Автори-упоряд. Бугаєць Тамара, Ковальова Олена, Пашко Наталія. URL.: https://www.unicef.org/ukraine/media/4186/file/Sex_viol.pdf.

7. Надання допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, з урахуванням національної та міжнародної практик: метод. посіб. Л. С. Волинець, Л. П. Гурковська, І. В. Савчук. Київ: К. І. С., 2011. 132 с.

8. Шмерецький Є. Є. Психологічні особливості допиту потерпілих від зґвалтувань. Юридична психологія. 2016. № 2 (19). URL: <file:///C:/Users/asus%20720/Downloads/441-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%96-893-1-10-20171103.pdf>.